

ՈՒՍՈՒՄՆ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

ՅԵՐԵՈՒԱ

(Տես յ'էջ 390)

Ա. ԼԱՆԿԱԼՈՒԹ

ԼԱՆԿԼՈՒԹ Վիկտոր Ժնաւ ի Տիէփ Գաղղիոյ ի 20 մարտ յամի 1829 . Հին Հրովարտակաց (Chartes) դպրոցին և արևելեան կենդանի լեզուաց ուսումնարանաց մէջ սորվելով, 1852—3ին Նափուէն Գ. կայսեր յանձնարարութեամբ ուսումնական—հետազոտական ուղեւորութիւն մը ըրաւ ի Կիլիկիա և ի Փոքրն Հայաստան : Հետը բերաւ հաւաքումն մը թրծած աղիւսէ շինուած արձաններու զոր Տարսոնի նախնի մեռելաստանի մէջ գտեր էր , ինչպէս նաև հարիւրի չափ արձանագրութիւնք Կիլիկիոյ յոյն , հռովմայեցի , բիւզանդական և հայ լեզուներով , զորս ապա հրատարակեց ի Փարիզ . (Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie; Paris. 1854) . Տեղեկագիր մը այս ճանապարհորդութեան սպաղբեցաւ ի 1854 , բայց ամբողջութիւնը ի 1861 այս խորագրով . « Ուղեւորութիւն ի Կիլիկիա և ի լեւինս Տարսոն » . (Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes de Taurus) , քանևութ պատկերներով և մէկ աշխարհագրական քարտի : Մասնագիտական եռանդով մը զբաղեցաւ Լանկլուս նաև պրամագիտութեամբ , ժամանակագրութեամբ և հրովարտակաց գիտութեամբ , ինչպէս յայտնի կ'երևնայ իր երկասիրած գրքերէն :

1861 յիտալիա դրկուեցաւ Լանկլուս ուսումնասիրելու խաչակրութեանց ժամանակ Գաղղիոյ և Հայոց արքունեաց մէջ վերաբերութիւններն : Այն առթով հրատարակեց Տեղեկագիր մը սրբոյն Ղազարու կղզոյն ու մենաստանին վրայ , հանդերձ համառօտ տեսութեամբ հայ ազգին պատմութեան և մատենագրութեան , որ և հրատարակուեցաւ նոյն կղզւոյն տպարանէն այլևայլ առիթով , և ունեցաւ նաև անգղիական , գերման , լեհ և հունգար թարգմանութիւններն ու տպագրութիւններն : Բնագրին առաջին տպագրութիւնն եղաւ ի 1863 , ու հետեւեալ տարին հրատարակուեցաւ նաև յԱթիական օրագրին այս խորագրով . « Յիշատակագիր ի վերայ սկզբնաւորելոյ մատենագրութեան և դպրութեանց ի Հայաստան » (Mémoire sur les origines de la culture des lettres en Arménie, p. 200—223) . ու « Միխիթարեան Միաբանութիւն և մենաստան Հայոց ի Ս . Ղազար » (La Congrégation des Mékhitaristes et le couvent arménien de S'. Lazare, p. 383—397) :

Նոյն տարին հրատարակեց ի Հանդէս Առնէից « զԺամանակագրութիւն Հեթմայ տեառն Կոռիկոսի, գրուած Հեթում կրօնաւորի, որ հեղինակ է պատմութեան թաթարաց » . (Chronologie de Héthoum, seigneur de Górigos, ouvrage inédit du moine Aïthon, auteur de l'histoire des Tartares). Նոր շար, հատոր ԺԵ. էջք 103—114: Ի Սուրբ Ղազար վենետիկ ալ հրատարակեց « զԳանձարան հայկական հրովարտակաց » (Le Trésor des Chartes d'Arménie, ou Cartulaire de la Chancellerie royale des Roupéniens, comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les Croisades et par les Républiques de l'Italie) pp. 242:

Լանկլուայի գլխաւորագոյն արդիւնք մ'է որ ձեռք զարկաւ Հայոց հին և նոր պատմւաց հրատարակութեան ընդ հովանաւոր պաշտպանութեամբ Նուպար փաշայի և սրբոյն Ղազարու միաբանից, և ուրիշ թէ՛ օտար և թէ՛ ազգային հայագիտաց աշակցութեամբ: Միայն երկու հատորք տպագրուեցան այս կարեւոր և մեծապէս հետաքննական հրատարակութեան: Առաջին հատորն ի 1867, որ կ'ամփոփէ պոյն և զտարրի պատմիչս որ ի հին ժամանակաց թարգմանուեցան ի հայ, և են. Մար Իբաս Կատինա, Բարդաճան, Ազաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Ղերութնա եղեոացի, Զենոք Գլակ, Յովհաննէս Մամիկոնեան, Սուտ Կալլիսթենէս, Գրիգոր Մագիստրոս՝ որոյ վրայ Լանկլուա յօդուած մը հրատարակեց յԱսիական Օրագրի ի 1869, Ս. Եպիփան, և այլն: Երկրորդ հատորն, հրատարակեալ ի 1869, հինգերորդ դարու պատմւաց այլեայլ երկասիրութիւններն կը բովանդակէ, եւ են. Կորիւն, Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, Ղազար Փարպեցի, քանի մի հատուածովք ի զրոց Եջնրկայ, և ժամանակակցական տախտակներով: Նուպար փաշա, այս մեծ ձեռնարկին պաշտպանն, ծնած է ի Զմիւռնիա. դաստիարակուած ի Զուիցերի և ի Թուրուզ Գաղղիոյ: Եզիպտոսի մէջ արտաքին գործոց նախարարութեան քարտուղարի պաշտօնը վարելէն ետքը, զրկուեցաւ ի Լոնտոն յամի 1850, և Իսմայիլ փաշայի կառավարութեան ատեն՝ անոր պաշտօնեայ նախարարն եղաւ արտաքին գործոց ի 1866. ու արիօջը հետ քաշուեցաւ պաշտամանէն յամի 1879: Իր պաշտպանութեամբ հրատարակուելիք հայ պատմագրաց հաւաքումն հինգ հատոր պիտի ձեւացնէր. բայց Լանկլուայի մահուամբ (14 մայիս 1869) խափանուեցաւ. և Եւաքիստ Բրիտոմ՝ որուն յանձնուեցաւ գործոյն շարունակութիւնը, վախճանեցաւ հետեւեալ տարւոյն մէջ: Այն միջոցին և աւթով էր որ Պրոսէի՝ մեր արդէն յիշած հաւաքումն սկսաւ տպագրուիլ, Լանկլուայի ձեռնարկին համար արդէն սահմանուած հատորներն:

Բաց ի արդէն յիշատակուած հրատարակութիւններէն, Լանկլուա Հանդէս հնախօսական կոչուած ամսագրին մէջ հրատարակեց հետեւեալ գրուածը. « *Vlaanderen voor de geschiedenis der Nederlanden* » . (Documents pour servir à l'histoire des Lusignans de la Petite Arménie de 1342 à 1394): — « Յիշատակարան ի վե-

րայ քաղաքական և վաճառականական յարաբերութեանց հասարակապետութեանն Գենուայ ընդ թագաւորութեան Փոքուն Հայոց յ' Ժ. Գ. և ի Ժ. Գ. դարս » զոր տպագրեց ի 1856 յօրագրի Հանդես արևելից. (Mémoire sur les relations politiques et commerciales de la république de Gènes avec le royaume de la Petite Arménie pendant les XIII et XIV siècles): Նոյն հանդիսին մէջ. « Թէ ո՞րն է Հայաստանի տեղը աշխարհի պատմութեան մէջ ». (Place de l'Arménie dans l'histoire du monde), Հատ. ԺԲ 235-249. — « Խորհրդածութիւնք ի վերայ յարաբերութեանց Հայաստանի ընդ Գաղղիոյ ի միջին դարս ». (Considérations sur les rapports de l'Arménie avec la France au moyen âge). էջ 256-276: — « Օրագրութիւնն առ Հայս » (Les Journaux chez les Arméniens): ի Հանդես երկոց աշխարհաց (Revue des Deux mondes): ի 1863, « Հայք Տաճկաստանի և Կոստորածք Տաւրոսի (Les Arméniens de la Turquie et les massacres de Taurus): — Պետերբուրգի Ակադիմիոյ Ասիական մասին յիշատակագրոց ալ մասնակից եղաւ Լանկուս հետեւեալ գրուած. ներդրլը զորս հրատարակեց. « Ճշակ պատմական և քննադատական ի վերայ ընկերական և քաղաքական կազմաւորութեան Հայաստանի՝ առ հարստութեամբ թագաւորացն Ռաբինեանց՝ ըստ վաւերականաց որ պահին ի դիւանս եւրոպիոյ ». (Շար եօթներորդ, հատոր Գ. 1860, էջ 1-85). Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie roupénienne d'après les documents conservés dans les archives de l'Europe: — « Ուսումնասիրութիւն ի վերայ աղբերաց պատմութեան Հայոց ի Մովսիսէ Խորենացոյ » (Հատ. Գ. 1861, էջ 293-368). Etude sur les sources de l'histoire de l'Arménie de Moïse de Khorène: — « Թուղթ առ Պրոսէ ի վերայ յաղորդութեան թագաւորաց Հայոց Ռաբինեան հարստութեան, և Լուսինեան տո՛մին, ըստ արեւելեան և արեւմտեան աղբերաց ». (Անդ. 413-428). Lettre à M. Brosset sur la succession des rois d'Arménie. — Տեղեկութիւն ի վերայ սկեզիր հրովարտակին՝ զոր պարգևեաց Սիկիլիացոց Լեւոն Ե թագաւոր Հայաստանի յամի 1331. (Notice sur le Chrysobulle octroyé par Léon V, roi d'Arménie, aux Siciliens, en 1331). ի Յիշատակագիրս Պետրբուրգի Ակադիմիոյ, հատոր Ե. 375-389: — « Քաղուած ժամանակագրութեան Սմբատայ տեառն Պապեոսի, Հայոց մարաշխատի, հանդերձ շարայարութեամբ յօրինելոյ յայլմէ, և պատմութիւն Ռաբինեանց ի հաստատութենէ նոցա ի Կիլիկիա մինչև ի սպասսպուս ընդունի հարստութեանն, ի վերայ տպագրաց բնագրին որ ի Մովսիս և ի Փարիզ. » (Extrait de la Chronique de Sempad, seigneur de Babaron, comnêtable d'Arménie, suivi de celle de son continuateur, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis l'établissement des Roupéniens en Cilicie jusqu'à l'extinction de cette dynastie, traduite sur les éditions de Moscou et de Paris):

Ախախան օրագրին մէջ ալ (Հինգերորդ շար, Հատար Դ 257—308) հետեւալ խորագրով հատուած մը հրատարակեց. « Ուղեւորութիւն ի Սիս, մայրաքաղաք Հայոց ի միջին դարու » . (Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen-âge) . ի 290—297 յէջն ցուցակ մը կը գնէ հարիւր քառասուն և հինգ գրչագրաց մենաստանին Սոյ, զորս յաջողեցաւ տեսնել, և 145 թիւ գրչագիրը ստանալ, որ երեքտասաներորդ դարուն ապրող Սարգիս վարդապետի մը մեկնաբանական գրուածոյ հատուած մ'է, և կը պահուի պժմ յԱզգային Մասենագարանին որ ի փարիզ :

Մահուրնէն երկու տարի յառաջ ուրիշ ընտիր գրուած մ'ալ հրատարակեց լանկլուա, և էր. « Աշխարհագրութիւն Պտղոմեայ, լուսանկարաւորալ նմանահանութիւն յոյն գրչագրին որ ի վանս Վատոպետի յԱթոս լեւին » . (Géographie de Ptolémée, reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatopédi au mont Athos) . տպագրեալ ի փարիզ ի 1867 : Ներածութիւնն՝ որ « Աթոս լեւոն և որ ի նմա վանորայք » կը կոչուի, արդէն տարի մը յառաջագոյն առանձինն հրատարակուած էր :

1868ին տպագրեց ի Ս. Ղազար Մխիթարեանց զգաղիական Թարգմանութիւն ժամանակագրութեան Միխայելի Ասուրայ . (Chronique de Michel le Grand, auteur de XII siècle, patriarche des Syriens Jacobites, traduite pour la première fois de la version arménienne du prétre Ischok) .

Ե. ՊՈՐԷ

Եւգինէոս Պորէ ծնաւ յԱնտէր Գաղղիոյ ի 1809 (5 օգոստ.) : Հայրը՝ նախկին զուլի ջոկատի զօրաց՝ վախճաներ էր ի 1812 : Պորէ՝ հայրենի քաղաքին մէջ իր ուսմանց առաջին ընթացքը կատարելէն ետքը՝ 1826ին մտաւ ի վարժարանն Սթանիսլաս ի փարիզ, ուր հետեւեալ տարւոյն մէջ՝ ի մըրցանս իմաստասիրականին պատուոյ առաջին յաղթանակը տարաւ : 1828ին կորսնցուց նաև մայրը, որոյ տուած բարեպաշտ դաստիարակութիւնը յորդորած ըրաւ զպատանին ի փնտռել զբարեկամութիւն Լամբնէի, և յորմէ խրախուսեցաւ ձեռք զարկած ուսումնական ընթացից մէջ եւս քան զեւ յառաջդիմելու : 1834ին երբ Լըլայեան Տրիփուրիլալ իտալիա ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ, Գաղղիոյ հասարակաց կրթութեան նախարարն Կիզլոյ, առաւանդեց զՊորէ առժամանակեայ ուսուցիչ հայ լեզուի՝ փարիզու արևելեան կենդանի լեզուաց մասնաւոր դպրոցին մէջ : Այս առթով Լամբնէ կը գրէր առ Պորէ. « Ուրախակից եմ թէ՛ աշակերտացոյ թուոյն համար որ կը յաճախեն ի լուր դասախօսութեանցդ, և թէ՛ հայկական մատենագրութեան նկատմամբ ըրած նոր գիտելուդ » : Նոյն միջոցին Ասիական ընկերութեան ամենէն աւելի գործունեայ անդամակիցներէն մէկն էր Պորէ : Հայ լեզուի ուսուցչու-

Թեան ընթացքը շարունակեց մինչև ի 1835, և ի վերջ նոյն տարւոյ գնաց ի վանս Մխիթարեանց որ ի Ս. Ղազար վենետկոյ, ուսումնական մասնաւոր պաշտամամբ մը : Հոն յօրինեց ու ստպգրել տուաւ նոյն միաբանութեան վրայ տեղեկութեան գրութեք մը, ու վանաց Հայկական կաճառին անգամ անուանեցաւ : Զոր Լամբնէ լսելով՝ հետեւեալ տողերն կը գրէր առ Պորէ. « Գեղեցիկ հրաշալիք տեսար, և ուժովցար այն աշխարհին լեզուին մէջ, ուր կ'ըսեն թէ Նոյայ տապանը կանկ առաւ. և ակադիմական ալ եղար... Հաճութեամբ պիտի կարդամ այն տեղեկութեան գիրքը, որոյ լուրը կու տաս ինձ : Սրբոյն Ղազարու միանձնեք արդէն նման գրութեք մը հրատարակած են, յորում իրենց հիմնադրին վարքը կայ, և այն անհաստատլի դժուարութիւններն որոց բռնադատուեցաւ յաղթել, որպէս զի կարող ըլլայ հաստատուիլ հոն՝ ուր իւրքն յետոյ այնչափ յառաջագիմեցին » : Տարի մը ետքը Պորէ տեսնելով զԼամբնէ որ կը հակառակի եկեղեցական իշխանութեան, զատուեցաւ իրմէ. ու 1836ին Սաղափառ տիեզերք կուտած լրագրին խմբագրաց մէկն եղաւ : Արդէն 1833ին իբր նախախաղրիք իր հայկական ուսմանց՝ Ասիական օրագրին մէջ (271—298) հրատարակեր էր Արքահամու Ողորդ ի վերայ աստանն կոստանդնուպոլսի կուտած քերթուածոյն թարգմանութիւնը, հանդիպելով անոր մէկ գրչագրին յԱզգային մատենադարանին (թիւ 80), ու 1835ին ալ (293—7) հատուած մը յողբերգութենէ Շնորհալոյն որ յառաջն Եդեսիոյ : Երկասիրութիւն մ'ալ յօրիներ էր ընդհանրապէս ի վերայ Հայաստանի, Պատկերագարոյ տիեզերք (Univers pittoresque) կուտած աշխարհապատում խմբագրութեան համար, որ հրատարակեցաւ ի 1838 բազմաթիւ պատկերներով և 144 երկրին տեղմ էջերու մէջ բովանդակուած : Հասարակաց կրթութեան նախարարն և Արձանագրութեանց ու Գեղարուեստից ճեմարանին գլխաւորն յանձնեցին որ ուսումնական ճանապարհորդութիւն մը ընէ յԱրեւելս : 1837 տարւոյն սկիզբներն այս պատուաւոր յանձնարարութիւնն կատարելու ձեռք զարկաւ. « Կ'երթամ, կ'ըսէր, յայց երկրին՝ որ Քրիստոնէութեան որդանն եղաւ, հոն խօստուղ լեզուէն ուսումնասիրելու, և յիշատակարանները քննելու » : Քիչ ատեն յամելով ի վիճինա, Թրիեստ, Սիրա, հասաւ ի Կոստանդնուպոլիս, և հայ ընտանեաց մը քով հաստատեց բնակութիւնն : Բաց ի հայ լեզուէ, տեղեակ էր նաեւ պարսիկ, արաբ, տաճիկ, հնդրայեցի և փինիկեցի լեզուաց : Ի Պոլսոյ գնաց ի Կարին, անտի ի Դամլիթ, (15 նոյեմբ. 1838) ուր զպրոց մը հաստատելով, տարի մը կառավարեց զայն : Թեոյ բնակութիւնն հաստատելով ի Զուղա (29 ապրիլ 1840), մերձ ի Սպահան, բազմաթիւ պարսիկ երիտասարդք՝ հարուստ ընտանեաց զաւակք, աշակերտեցան իրեն, և ուստի բազմաթիւ ուսումնական տեղեկութիւններ հաղորդեց ի փարիզ : Երկու տարեէն դարձաւ ի Գազդիա, 1842ին, ուր իր հետաքննական երկասիրութիւնն որ կը կոչուի « Թղթակցութիւնք և յիշատակարանք ուղեւորի միոյ յարեւել » արդէն 1840ին հրատարակուած էր ի փարիզ : 1843ին ճանապարհորդութիւն մը ընելով ի

Հռոմ, սրբազան քահանայապետին ներկայացաւ, ու երկրորդ անգամ դարձաւ ի Պոլիս: 1846ին հրատարակեց Ողորդական տիեզերաց (Univers catholique) քսաներորդ երկրորդ հատորին մէջ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ Աղոտանից պատմութեան թարգմանութիւն մը, որ երկու տարիէն ետքը կրկին տպագրուեցաւ, Ճանապարհորդութեան Տարեգրութեանց (Annales des Voyages) մէջ՝ Վիլիէն տը Սէն-Մարթէն բազմահմուտ աշխարհագրին ծանօթութեամբք: 1847ին ուղեւորութիւն մը ըրաւ յԱլքիպեղազոս. ու հետեւալ տարին՝ Գաղղիոյ կառավարութեան յանձնարարութեամբ Երուսաղէմ գնաց՝ ուսումնասիրելու Սրբազան տեղեաց խնդիրը: Այն առթով հրատարակեց 74 էջերէ ձեւացած տետրակ մը Խնդիր առար տեղեաց մակագրով, և որով տարիներ անցնելէն ետքը զբաղեցաւ նաև Վիկտոր Լանկուս:

Փափաքելով ինքզինքը եկեղեցական վիճակի տալ, Պորէ 1850ին հետակտրութիւնն ընդունելով՝ դարձաւ ի Փարիզ. բայց հետեւալ տարին բռնադատուելով վերադառնալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ Վոսփորի Պէպէք կոչուած գիւղին մէջ հաստատուած դպրոցին վերատեսչութիւնը իրեն յանձնուեցաւ: Իբրև այցելու, ամէն տարի կ'երթար ի Զմիւռնիա, Սանդորին, Նաքսոս, Սէլանիկ, Մանասթիր: Խորիմու պատերազմին ժամանակ կարգի դրաւ զհետադարձ շարժական հիւանդանոցներն, և մաղձախտէ բռնուածներուն ծառայեց ամենայն անձնանուիրութեամբ ի վառնա: 1866ին ընդհանուր քարտուղար եղաւ Առաքելաւանից ուխտին՝ որոց կը վերաբերէր, և ապա ընդհանուր առաջնորդ ի 1874: Նոյն պաշտաման մէջ մեռաւ յ'3 մայիսի 1878:

Ե. ԲՐԻԻՏՈՄ

Այս հայազէտ գաղղիացոյն աշխատասիրութիւններն ցրուած բլլալով յայլեւայլ ուսումնական հանդէս, բանասիրաց հաճոյական կը կարծենք զանոնք ամէնքն աստէն միացընելը: Իր առաջին հատուածն հրատարակուեցաւ յամի 1861 ի Հանդէսն Արեւելից (Revue de l'Orient, նոր շար, Հատ. ԺԳ.) և խորագիրն է « Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց » (Constitution nationale des Arméniens), թարգմանեալ ի հայէ. (էջ 1-18): 1863-4ին նոյն հանդիսին ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ հատորներուն մէջ հրատարակեց զթարգմանութիւն պատմական երկասիրութեան Արիստակիսի Լաստիվերացոյ, սրբոյն Ղազարու տպագրին վրայ, ծանօթութեամբք: Մետաքսներորդ զարու մէջ ապրեցաւ Լաստիվերացի, և զրեց զպատմութիւն կործանմանն Անուշ ի Յունաց, և զսկզբնաւորել արշաւանացն Սելճուգեանց (1000-1071): Թարգմանիլը զեղջած է զբազմաթիւ վկայութիւնս ի սուրբ Գրոց, զոր հեղինակը մէջ կը բերէ. « Ուռուցիկ և ողբերգական ոճ մը, կ'ըսէ Մոհլ, կը տիրէ այս հեղինակութեան մէջ և դժուարին կ'ընէ ընթերցումը. բայց չիժածկեր Հայոց թերութիւններն ու մասնութիւնները. և կը ցուցընէ զպատճառս և զմիջոցս այն երկարատե և աղիտալի ողբերգութեան, որով ամբողջ պատ-

մութեան ընթացքը արեան և աներածոյ հետքը կը կրէ » : Ասիական օրագրին մէջ ի 1863 (Ձգ շար, էջ 400—475) Բրիտոմ հրատարակեց Ձեռնարկ Գլակայ ասորի եպիսկոպոսի Տարօնոյ պատմութիւնը, կամ զգրուագարձի Հայոց ի քրիստոնէութիւն. և որոյ բնագիրն հրատարակեալ է ի Պոլիս 1708, և ի վենետիկ 1832: Վերոյիշեալ Ժիւլ Մոնէլ գրքին վրայ տուած տեղեկութեան մէջ կ'ըսէ. « Տարօնոյ գաւառին պատմութիւնն է, ի սահմանադրութիւն Սիւրիոյ, որ երրորդ դարուն մէջ՝ Տրդատայ քրիստոնէական հաւատքն ընդունելէն ետքը՝ ուսով զիմակալութիւն ըրին, հոն հաստատուած հնդկի քրմաց զաղթականութիւն մը - բայց հեթանոս յաղթուեցան. կործանեցան անոնց մեհնանք, և սուրբն Գրիգոր պատմութեց Ձեռնարկ որ ակահաստես վկայ էր՝ ասորի եկեղեցեաց գիտութեանն համար՝ եղած դիպուածոց պատմութիւնը շարագրել իրենց լեզուով » : — Ասիական ընկերութեան 1864 փետրուարի 12ին նիստին՝ Բրիտոմ քանի մը մասնաւոր տեղեկութիւններ տուա Ողիմպիանու ընծայուած յոյն և լատինական առակաց վրայ, որոց բնագիրը կորսուած ու միայն հայ թարգմանութիւնն հասած է առ մեզ և հրատարակեալ ի Ս. Ղազար վենետիկոյ՝ Միսիթարայ Գոշի առակաց հետ ի 1842 և ի 1854. — Ասիական լրագրին վեցերորդ շարին եօթներորդ հատորոյն մէջ՝ (101—238) ի առաջ լեզուէ ի զաղղիականն թարգմանեց և ի լոյս ընծայեց՝ Պատկանեան Քերտլբէի, Պետրբուրգի հուշականուն հայազգի վախճանեալ ուսուցչին ամենէն աւելի գեղեցիկ երկասիրութեանց մէկը. « Ճշակ պատմութեան Սասանեան հարստութեան՝ ըստ հայ պատմչաց » . (Essai d'une histoire de la dynastie des Sassanides d'après les historiens arméniens) : Իններորդ հատորոյն մէջ ալ (147—204) « Քաղուած յիսկեփորիկ կոչեցեալ գրոց, լուծմունք ընթերցուածոց ինչ գրոց սրբոց ի խնդրոյ Հեթմոյ ասաֆնոյ, Թազաւորի Հայոց, ի վարդան վարդապետէ, Թարգմանեալ յաշխարհիկ լեզուէ բնագրին ի զաղղիականն՝ յԵւարիստէ Բրիտոմ » : (Extrait du livre intitulé Oskóphorik, solutions des passages de l'Écriture sainte, écrites à la demande de Héthoum Ier, roi d'Arménie, par le vardapet Vardan, traduites de l'arménien vulgaire sur le texte original, par Evariste Prud'homme : — Նոյն Ասիական լրագրին մէջ, (վեցերորդ շար, հատոր ԺԶ 1—293) ի առաջ լեզուէ թարգմանեց և ընծայեց բանասիրութեան Պատկանեանի կարեւորագոյն երկերէն մէկ մ'ալ, « Հետազոտութիւնք ի վերայ կազմութեան հայ լեզուի, ծանօթութեամբք և յաւելուածովք յեղուարդայ Տիւրքիէ » . (Recherches sur la formation de la langue arménienne, avec notes et additions par E. Dulaurier).

Ասոր վրայ տուած տեղեկագրին մէջ (29 յունիս 1874) այսպէս կ'ըսէր Է. Ռընան. « Այս աշխատասիրութիւնը Պոքի դպրոցին ընտիր սկզբամբքը մտածուած և յօրինուած կ'երևնայ : Շատ լաւ կերպով ցոյց կուտայ թէ ինչ տեղ կը գրաւէ հայ բարբառ՝ իրանական գերդաստանի լեզուաց մէջ :

ինչպէս նաև առանձինն խնամութիւնը կամ նմանութիւնը գեների հետ ; ու անկման կամ խոր ծերութեան վիճակը՝ որոց հասած է քրեականական փոփոխմամբք և զարտուղութեամբք. զառամութիւն մը՝ որոյ ուրիշ օրինակ չկայ՝ բայց եթէ պարսիկ արդի լեզուին մէջ » : Ինքն հեղինակն ալ կ'ականարկէ տեղ մը իր գրութեան մէջ թէ « Հայք իրենց լեզուին և սերնդեան նմանութեամբ՝ իրանեան մեծ գերդաստանին կը վերաբերին », բայց այս ենթադրութիւնք ապացուցուած չեն, մանաւանդ թէ արդեամբք կը թուին ստիլ : — Արեւելից հանդիսին մէջ (շար չորրորդ, Հատ. Ա) Բրիւտոմ ռուսերէնէ թարգմանեց ի գաղղիացի՝ Մկրտչի Լմին մէկ երկասիրութիւնը « Հայկական ալֆաբետաց » վրայ (De l'alphabet arménien, 439—467) : Նոյն հանդիսին մէջ, որոյ հրատարակութիւնը զարեցաւ ի 1865, կը թարգմանէր նոյն Մկր. Լմին « Հայկական հեթանոսութեան » (Du paganisme arménien) գրութեամբ : — Հոն կը գտնենք նաև թարգմանութիւն մը Գալֆայեան Հ. Խորենայ Արշակ Բ ողբերգութեան : Վերջացրենք Ռժնանի խօսքերով. « Խիսա կանխահաս եղաւ Եւարիստ Բրուտոմի մահը. քառասունու երեք տարուան էր երբ մեռաւ այս հանճարեղ ու գիտնական անձը : Իր ամենէն ասելի սիրելի խորհուրդն էր հետազոտական ուղեւորութիւն մը ի մատենադարանս Հայաստան աշխարհի : Հայկական լեզուի ունեցած հմտութեամբ ցաւալի է որ չկրցաւ ասելի օգտակարագոյն ինչ ընծայել ուսումնասէր աշխարհի » :

Թ. Ա. ԳԱՏՏԷՐԻԱՍ

Թովմէփ Անդրէաս Գատտերիաս ծնաւ ի 1855 և մեռաւ ի 28 մայիս 1883 : Տիւրքիէի և Ժիւլիէն Վինսոնի աշակերտ, և ուսուցիչ հինդուսթանի և թամուլ լեզուաց՝ արեւելեան լեզուաց դպրոցին մէջ, առաջին եղաւ որ հայկական լեզուին մէջ ցուցած յառաջգիմութեան համար նոյն դպրոցէն վկայագիր (diplôme) ընդունեցաւ : 1880ին ընտրի թարգմանութիւն մը ընծայեց որտալարժ գրութեան մը՝ Հայաստանի աղիտից ու սրբոյն Վահանայ Գողթնացոյ մատերիոսութեան վրայ. (Ասիական օրագիր, երեսներորդ շար, հատոր ԺԶ 177—214) : Երբ հրատարակեցաւ այս գրութեամբ, Ռժնան հետեւեալ գեղեցիկ անդրադարձութիւնն կ'ընէր. « Հայաստան՝ քրիստոնեայ արեւելից միակ ազգն է որ կը զգայ իր ընկճումը և հարստահարութիւնը : Իսկ առ այլս, ոչ մի բողոք, ոչ մի ձայն. զէթ գրաւոր յիշատակարանաց մէջ որ հասեր են մինչև առ. մեզ : Ո՞րք են զանգատը Եղիպտոսի. ո՞ր Ասորաց : Այսպիսի լուռ համակամութիւն անշուշտ անկէ յառաջ կու գայ՝ որ հպատակ վիճակը շատ ասելի տանելի էր այդ առաջին դարերուն մէջ նկատմամբ ազգաց որ միայն կրօնական պէտք ունէին, Հայաստան որ այդ տիրապետութեան ժամանակ ասելի լուրջ քաղաքական կեանք մը ունէր, ունեցաւ խօսքեր՝ գրուցելու համար թէ իր մահը մերձաւոր կը զգար » : —

1882 Գատտերիաս փղբրիկ՝ բայց մեծապէս հետաքննական հատոր մը հրատարակեց « Հայաստան և Հայք » խորագրով (L'Arménie et les Arméniens)։ Հայ ազգին քաղաքական պատմութեան համառոտութիւն մ'էր այդ երկասիրութիւն։ Յետոյ տուաւ ինք զինքը յուսումն վրաց լեզուին, զոր անհրաժեշտ կը համարէր հայերէնի բանասիրական ուսմանն համար. և այս վախճանաւ գրուածք մ'ալ հրատարակեց Հանդէս լեզուագիտական և բանասիրական հասկումատական (Revue de linguistique et de philologie comparée) — ուսումնալերելի Ժ. Կատորին մէջ (1881, յէջ 275-311)։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՈՒ

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

(Տես յ'էջ 436)

ԹԱԹԱՐՔ. — Միտարակոյս տեղւոյս թաթարները Միջին Ասիայէն դուրս եկած ժողովրդոց սերունդներն են՝ խառնուած պարսիկ և այլ ցեղերու հետ։ Թաթարները մերթ քոչք և տաճիկ եւս կը կոչուին. և պարսիկ մատենագիրք այս անուանակոչութիւններ՝ Միջին Ասիոյ ցեղերու մի քանի հասարակութեանց կը վերագրեն, որք իրենց արշաւանքը՝ Հայաստանի սահմաններու մօտ դադարեցուցեր էին։ Այդ միջնասիոյ վայրագ ասպատակաց միացորդք՝ խառնուելով այլեւայլ օտար տոհմերու հետ, ժամանակի ընթացքով փոխեցին բովանդակ իրենց կենաց նախկին տարազը. և ոչ այսչափ միայն, այլ եւ իրենց կրօնքն այլ անխախտ չմնաց. վասն զի ասոնք ըստ աւանդութեան յառաջ սուննի աղանդը կը դաւանէին՝ և ոչ թէ չիայ։ Մուսուլմանները իրենց բնական ձրից և կենաց տարազուն համեմատ՝ երկու դասաւորութեան կը բաժնուին, ի հաստատաբնակ և թափառական։

Առաջինները՝ քաղաքաց և անոնց մերձակայ հովտային գիւղերու մէջ կը բնակին, և աւելի նախանձայոյզ են իրենց կրօնական հաւատալեաց՝ քան զթափառականները, և միանգամայն աւելի այլ քաղաքակիրթ և ազնուական։ Ասոնք օտար ազգաց հետ յարաբերութեան մէջ եղած ժամանակ՝ շատ կը զգուշանան իրենց թշնամական զգացումներն յայտնել, թէ եւ քրիստո-